

VLADIMÍR SMĚKAL

METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA VÝZKUMŮ OSOBNOSTI

Psychologie osobnosti se uprostřed osmdesátých let nachází na rozcestí, někteří říkají, že je „ve slepé uličce“, někteří hovoří o „krizi psychologie osobnosti“. I když z protichůdných metodologických pozic, shodují se v tomto názoru marxističtí i nemarxističtí psychologové. P. G. Ščedrovic-kij (1982) píše: „Dnes na poli psychologie vedle ostře vymezených a uspořádaných předmětů a disciplin, jsou i takové oblasti, které šokují vnějšího, metodologicky i kriticky orientovaného pozorovatele, svou neuspořádaností, nepřítomností technologických i předmětných struktur, ontologie, modelů a pojmů, prostředků a metod. Zejména k takovým oblastem patří podle našeho mínění i psychologie osobnosti“. L. A. Pervin (1985) zase shrnuje stanoviska západních badatelů osobnosti, z nichž vyplývá směs pesimismu a varování. Zpochybňuje se, zda vůbec existuje vlivná teorie osobnosti a zda je možná. Tvrdí se, že většina literatury o osobnosti zaslouží zavržení, protože „představuje zanedbatelný příspěvek k pochopení“. Do budoucna však uvádí opatrně optimistické výhledy ve zdůraznění potřeby výzkumů, které vycházejí z uznání složitosti činností jednotlivé osobnosti, kladou důraz na zkoumání organizace proměnných osobností, na hledání vztahů mezi poznáním a emotivitou, a na činnosti lidí v přirozených podmínkách a v delších časových údobích. „Důraz je kladen na to, co je integrativní a dynamické v protikladu k rozčleněnému a statickému.“

Jedním ze způsobů, jak ukázat možné další produktivní cesty výzkumů osobnosti, je zmapovat dosavadní východiska psychologie osobnosti a vystihnout tak meze, za které dosavadní přístupy nemohou jít a stávají se brzdou dalšího pokroku poznání. Cílem této studie však především je nastínit vztahový rámeček výzkumů v psychologii osobnosti, který by podněcoval vzrůst vědění o osobnosti a zároveň je stále konfrontoval s potřebami praxe.

Jednou z metod poznání dosavadního stavu a jeho trendů je inventarizace konceptuálních systémů, jimiž psychologie osobnosti, resp. uvažování o osobnosti, postupně procházelo. V tomto pokusu budeme částečně využívat metodologických poznatků T. S. Kuhna (1970) o směně paradigmat vědy a myšlenek M. G. Jaroševského (1974) o vývoji kategoriálního apa-

rátu vědeckého poznání. Přímo inspirací pro náš myšlenkový pokus jsme však čerpali ze studie V. I. Kuzněcova (1976), který studiem dějin chemie odhalil její perspektivní vývojové tendence. Nejdříve však uvedeme analýzu vývojových tendencí psychologie osobnosti, předloženou A. V. Petrovským (1984) a T. Tomaszewským (1984).

KONCEPCE PERSONALIZACE A. V. PETROVSKÉHO

A. V. Petrovskij (1982, 1984) při svém hledání způsobu, jakým se člověk stává osobností a jak realizuje svou potřebu být osobností, nastínil i základní etapy uvažování o osobnosti. Osobnost v psychologii byla podle jeho zkoumání až do konce šedesátých let chápána „kolekcionisticky“. To znamená, že za nejrůznějšími koncepcemi lze najít představu „jakési nádrže, která v sobě shromažďuje rysy temperamentu, charakteru, převládající potřeby a zájmy, sklony, schopnosti atd.“. Osobnost v těchto koncepcích vystupuje jako soubor kvalit, vlastností, charakteristik a zvláštností člověka. Úkolem psychologického zkoumání osobnosti je katalogizovat všechno toto bohatství a odhalit individuální neopakovatelnost kombinací různých rysů pro každého jedince. Petrovskij tomuto pojetí vytýká, že je neheuristické, že neumožňuje odlišit individuální od osobnostního, že rozkládá osobnost na složky, které jsou kladeny vedle sebe, že zbavovalo pojem osobnosti jeho kategoriálního obsahu.

V polovině šedesátých let se podle Petrovského začíná v psychologii osobnosti objevovat otázka o nezbytnosti strukturování nesčetných osobnostních kvalit (jejichž počet, jak bylo mnohokrát zjištěno, přesahuje 1500 jednotek osobnosti). Začalo intenzivní hledání obecné struktury osobnosti. Brzy se však přišlo na to, říká Petrovskij, že za obecnou strukturu osobnosti se pokládá jakási kontaminace jejích biologicky a sociálně podmíněných zvláštností. V této souvislosti Petrovskij — aniž by jmenoval — vlastně kritizuje model osobnosti navržený K. K. Platonovem a vytýká mu zejména, že čtyři podstruktury, z nichž se jeho model skládá, jsou prezentovány jako souřadné. Podotýká, že se zde zaměňují pojmy „osobnost“ a „člověk“, resp. „osobnost“ a „jedinec“. Velmi kategoriicky Petrovskij zdůvodňuje názor, že i mozková patologie, která nesporně ovlivňuje chování jedince, se v průběhu utváření osobnosti socializuje, takže v osobnosti „biologické vždy existuje v transformované podobě jako sociální“.

Na konci sedmdesátých let se začíná prosazovat tendence aplikovat na problematiku osobnosti systémový přístup. Jako iniciátor tohoto hnutí v sovětské psychologii je připomínán B. F. Lomov. Novost systémového chápání osobnosti (přestože pojmy struktura a systém se často chápou jako synonyma) je především v tom, že osobnost se považuje za systémovou kvalitu individua. Jak říká A. N. Leontjev „osobnost je systémová, a proto »nadsmyslová« kvalita, i když nositelem této kvality je zcela smyslový, tělesný jedinec se všemi jeho vrozenými a získanými vlastnostmi“. A dále tamtéž: „Z tohoto hlediska problém osobnosti tvoří nový psychologický rozměr; jiný, než je rozměr, v němž se vedou výzkumy jednotlivých psychických procesů, jednotlivých vlastností a stavů člověka. Je to —

zkoumání jeho místa, pozice v systému, který je systémem společenských vztahů, sociálních kontaktů, které se mu odkrývají; je to zkoumání toho, že, k vůli čemu a jak využívá člověk to, co je mu vrozeno a co je získané...". Pro systémový přístup je tedy podstatné, že o osobnosti individua (o osobnostním) mluvíme jako o specifické kvalitě, která charakterizuje individuum z hlediska jeho vztahů s jinými individuy, se společenstvím, k němuž patří. Na otázku, „Kde (v jakém prostoru) se nachází osobnost?“, odpovídá E. V. Ilenkov v rámci tohoto přístupu: v prostoru společenských vztahů. Petrovskij však ve své úvaze připouští, že někteří lidé existují jen v prostoru individuálního života subjektu, že i to je dimenze lidské existence.

Vlastní přínos Petrovského je ve vymezení čtvrté etapy pojmání osobnosti, v níž je kladen důraz na to, že skutečné bytí osobnosti není ani intra-individuální (které se realizuje jako různé formy aktivity), ani interindividuální (které se realizuje v činech a skutcích), ale *metaindividuální*, realizované v díle, tj. v reálných vkladech do druhých lidí. Svou náročnou argumentaci Petrovskij uzavírá slovy: „Podřídíme-li se logice daného přístupu, můžeme předpokládat, že kdybychom dokázali zachytit podstatné změny, které daný jedinec vyvolal svou reálnou předmětnou činností a sociálními styky v druhých lidech, a zejména v sobě jako v druhém, čímž se v druhých vytváří jeho ideální reprezentace, jeho osobnost, pak bychom získali jeho nejuplněnější charakteristiku zejména jako osobnosti.“ „Neosobnost“ je podle Petrovského charakteristikou jedince, lhostejného druhým, člověka, který není „studený ani horký“, člověka jehož přítomnost či nepřítomnost nic nemění v životě druhých, nepřetváří jejich chování, neobohacuje je ani nezraňuje, a tím takový jedinec přestává být osobností. Petrovskij svůj originální námět konfrontuje s poznatky sociální psychologie, s genezí osobnosti (socializace, individuace, personalizace) a aplikuje je na sociogenní potřeby, kde se věnuje zejména zkoumání úlohy potřeby být osobností v regulaci sociálních styků jedince.

Nastíněná metaindividuální koncepce osobnosti a její další rozpracování o teorii vývoje osobnosti (A. V. Petrovskij, 1985) by si zasloužila samostatnou studii.

DVĚ LINIE ROZVOJE PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI PODLE T. TOMASZEWSKÉHO

T. Tomaszewski (1968, 1984) nejdříve třídil názory na osobnost podle hlediska *introgenní* — *extragenní*; podařilo se mu ukázat, jak v dějinách psychologie vedle sebe vznikají koncepce, které vysvětlují jednání osobnosti výhradně z vnitřních zdrojů (např. Hippokratova introgenní teorie temperamentu) nebo výhradně z vnějších zdrojů (v současné době teorie rolí) a jak se některé teorie pokoušejí integrovat oba zdroje vzniku vlastností osobnosti.

Za plodnější pro pochopení současné křížovanky, na níž se psychologie osobnosti nachází, však považujeme novější Tomaszewského stanovisko: „V toku dějin psychologie se zformovaly dva způsoby chápání problemati-

ky osobnosti, a to pojetí osobnosti jako *struktury vlastností* a jako *systému regulací*.“

Uvažujeme-li tedy o tom, jakým způsobem a na základě čeho osobnost vytváří svůj obraz skutečnosti a jedná ve světě, můžeme rozlišovat dva způsoby konceptualizace odpovědi na tuto klíčovou otázku psychologie osobnosti: dispoziční a regulační.

Dispoziční koncepce předpokládají, že existuje v každém jedinci soubor vnitřních podmínek, na nichž závisí prožívání a chování. Zjištění dispozic dává odpověď na otázku, proč člověk jedná tak, jak jedná, ale i na otázku zdrojů druhových, skupinových, typologických a individuálních rozdílů mezi lidmi v jejich prožívání a chování. Odpověď je založena na protikladu struktury a funkce a zní: Možnosti lidí, jejich rozdílné zaměření, jejich způsoby zvládání úkolů života vyplývají z jejich rozdílné vnitřní struktury osobnosti. Jednotlivé varianty dispozičních teorií se pak liší tím, zda rozdílná vnitřní struktura různých lidí vzniká v důsledku různé dědičnosti nebo pod vlivem individuálních životních okolností, které působily v minulosti a které už člověk nemůže změnit. I názor, že zdroj rozdílů ve vnitřní organizaci dispozic má svůj původ v odlišné životní historii jednotlivých lidí má dvě varianty. Podle starší interpretace se minulost mění v dispozice, které existují jako návyky, podle současných názorů se to děje hlavně v podobě různých poznávacích obrazů světa (různých kognitivních schémat a stylů).

Sám termín dispozice v dějinách psychologie osobnosti pomalu vychází z módy a je nahrazován takovými termíny jako faktor, potenciál, kompetence, mechanismus, schéma apod.

Podstatný je však způsob myšlení, jímž tento pojem stále vnitřní determinanty byl do psychologie osobnosti zaveden, a ten se nezměnil. Tomaszewski v této souvislosti poznamenává, že chápání osobnosti jako struktury dispozic zrodilo tři velké problémy, a to (1) kolik je těchto dispozic a jaké druhy tvoří, (2) jaké jsou jejich vzájemné vztahy, (3) co je jejich podstatou, či jak existují.

Zpočátku se naivně soudilo, že každé přirozené slovo jazyka pojmenovává jednu dispozici, resp. za každým aktem chování a činností se viděla určitá dispozice jako činitel.

V dějinách psychologie osobnosti existuje řada pokusů dispozice různé seskupovat, hledat mezi nimi vztahy, a to od pokusů čistě logicko-klasifikačních až po faktorovou analýzu, od různých souřadných systémů třídění (viz např. L. Klages) až po subordinální systémy (jako je např. Lerschova teorie vrstev či psychoanalytický model tří instancí osobnosti).

Vznik psychometrie na jedné straně dispozice stále více izoloval a vzdaloval vztahů k přirozenému jazyku a na druhé straně umožnil hledat jejich společného jmenovatele, tj. faktory. Tím ovšem se v otázce podstaty dispozic uskutečnil převrat od jejich chápání jako „illat“, tj. něčeho skutečného, k jejich chápání jako „abstrakt“, což gnozeologicky vedlo až k pozitivistickému agnosticismu. Dodnes jde však o nevyřešený problém, k němuž realisticky přistupují např. D. Hebb svým pojetím neurofyzilogického základu dispozic jako „cell assembly“, nebo A. N. Leontjev, který vysvětluje vznik schopností jako tvorbu „funkcionálních mozkových orgánů“. Rovněž sovětská diferenciální psychofyziologie podstatně

pokročila ve vysvětlování způsobů existence aspoň některých obecnějších dimenzí osobnosti.

Regulační koncepce osobnosti jsou na tom hůře. Nemají za sebou bohatou ani staletí trvající tradici jako učení o dispozicích. Na rozdíl od určitého počtu hotových vnitřních determinant podmiňujících možnost chování a prožívání, faktorů, které trvají v potenciálním stavu a aktualizují se v té chvíli, kdy jsou uvedeny do pohybu nějakou vnitřní potřebou nebo pobídkou z prostředí, zajímají se teorie regulace o vnitřní podmínky jednání a prožívání, které člověku umožňují aktivní přizpůsobení světu, v němž žije. Zatímco teorie dispozic se zajímají hlavně o výsledky, o koncové výstupy a z nich vlastně dispozice odvozují a v minulosti často postulují, kladou regulační teorie důraz především na průběh procesů, na nichž koncový efekt (výstup) závisí. Proto v regulačních teoriích osobnost nemůže být považována za hotovou kolekci specializovaných „organů“, „aparátů“, které se uvedou do činnosti, jakmile je nějaký vnější nebo vnitřní podnět „nabudí“, ale za funkční systém, který se pružně konstituuje podle požadavků a podmínek situace a který se ve svém průběhu i přestavuje a vyrovnává se změnou podmínek, aby plnil příslušné regulační funkce.

Nejpodstatnější rozdíl mezi dispozičními a regulačními koncepcemi je v tom, že teorie dispozic se drží tradičního paradigmatu jednoznačného přiřazení funkce strukturu a zdůrazňují stálost vnitřní struktury, kdežto teorie regulace kladou důraz na stálost funkcí a předpokládají pružnou reorganizaci jednotek konstituujících jednání a prožívání jako dvou oblastí výstupů osobnosti.

T. Tomaszewski rozlišuje tři skupiny regulačních teorií osobnosti: (1) teorie přizpůsobení či učení, (2) teorie dynamické či pudově-motivační a (3) teorie kognitivní či zpracování informací (information processing).

Teorie přizpůsobení se inspirovaly velkými koncepcemi biologie 19. stol., zejm. darvinismem, který filozoficky zpracoval H. Spencer a vyjádřil svou známou definicí života jako stálého přizpůsobování vnitřních podmínek vnějším. Teorie přizpůsobení jsou základem koncepcí osobnosti založených na učení, napodobování, na sociálním učení. J. Piaget rozlišil pasivní a aktivní formu přizpůsobení — akomodaci a asimilaci a produktivně využil pojmu přizpůsobení v interpretaci vývoje inteligence. Psychoanalýza využila koncepce přizpůsobení k objasnění maladaptací jako různých mechanismů obran sebepojetí. V současné psychologii osobnosti se v návaznosti na koncepci přizpůsobení začínají rozvíjet různé modely zvládání (coping) úkolů života.

Dynamické teorie vidí podstatu osobnosti v působení popudových a motivačních sil, které v dějinách psychologie osobnosti byly probírány pod názvy instinktů, pudů, potřeb, napětí, hodnot. Dodnes většina badatelů osobnosti spatřuje jádro osobnosti ve vůdčích motivech jednání a zpracování zkušenosti. Dodnes však není jasné, co je motiv, jak existuje, zda má svou vlastní energii nebo ji čerpá z „energetického bloku“ organismu, zda je síla jednotlivých motivů vrozená nebo získaná, dodnes nevíme, jaký je vztah tzv. biogenních, psychogenních a sociogenních motivů, dodnes spolu polemizují zastánci různých výkladů motivace reprezentovaných v modelech homeostázy, vakua, přetlaku, informací, činnosti, funkční

autonomie atd. L. A. Pervin (1985) vyjádřil své rozčarování nad mezerou, která je mezi teoretickým věděním o osobnosti a tím, co vidí v klinické pracovně, zejména ve vztahu k motivaci: Nezájem teoretiků o obrovskou sílu konfliktů mezi motivy u pacientů s psychickými problémy, rozpor mezi úlohou emocí v životě klientů a způsobem, jakým o emocích píše teoretici osobnosti atd. Ve světle dynamických teorií se osobnost jeví jako hledající bezpečí, morální rovnováhu, vyrovnanou bilanci zisků a ztrát atd. Tento obraz vcelku odpovídá obrazu osobnosti v teoriích přizpůsobení, kde jde též o pojetí člověka hledajícího soulad s okolím.

Kognitivní teorie osobnosti existují i ve variantě dispoziční, avšak jejich rozvíjení v regulačním vztahovém rámci jim dává velkou vysvětlovací sílu a sblízuje je s marxistickým pohledem na člověka. Ukazují nejen jak člověk jedná a proč právě tak, ale ukazují též, jak se člověk mění a může změnit. Kognitivní teorie implicitně nebo zjevně zkoumají, jak se skutečnost odráží ve vědomí a připisují obrazům hlavní funkci organizující vnitřní svět a zajišťující regulaci vztahů s okolím smysluplným způsobem. Experimentální psychosémata intenzívně rozvíjená v osmdesátých letech v Sovětském svazu A. G. Šmelevem (1983) a dalšími, je nástrojem objektivizace a exaktního zkoumání úlohy jednotlivých obsahů kategoriální struktury individuálního vědomí nejen v poznávací reprezentaci skutečnosti, ale i v řízení činnosti jedince a dává tak metodologickou základnu kognitivně orientované psychologii osobnosti.

Kdybychom měli co nejstručněji shrnout rozdíl obou skupin výkladů dynamiky osobnosti, mohli bychom říci, že z hlediska dispozičních teorií je chování a prožívání „spouštěno“ hotovými preformovanými determinantami-dispozicemi, kdežto z hlediska teorií regulace je chování a prožívání aktuálně „řízeno“.

Chceme-li pochopit aktuální genuzu prožívání a chování jednotlivých lidí, musíme předpokládat, že u některých lidí osobnost funguje jako systém dispozic, u některých jako regulační proces, je však myslitelný i předpoklad, že v téže osobnosti jsou některé projevy „spouštěny“ dispozičně a některé „generovány“ řídicími mechanismy.

VÝVOJOVÉ ETAPY KONCEPTUÁLNÍHO SYSTÉMU PSYCHOLOGIE OSOBNOSTI

V. I. Kuzněcov (1976) ukazuje pomocí několika operačních pojmů základní klíčové etapy vývoje chemie a vysvětluje tak, k jakým změnám vědeckých paradigmat během tohoto vývoje došlo. Pojmový aparát, s nímž pracuje, můžeme s jistými modifikacemi použít i na analýzu vývoje chápání osobnosti, a uvidíme tak v novém osvětlení rozboru Petrovského i Tomaszewského a získáme patrně i klíč k metateoretickému pohledu na status kterékoliv teorie osobnosti.

V souladu s obecným názorem na skutečnost v antice se i v uvažování o osobnosti uplatňoval názor, že kvalitativní rozmanitost lidských povah možno objasnit ze *vztahu substance a jejích akcidencí*.

Podle tohoto názoru substance je neměnným základem všeho existující-

ciho, přičemž rozmanitost povah je dána schopností substance projevovat se různě v různých podmínkách. V psychologii osobnosti vztah substance a akcidencí existuje ve dvou variantách.

Přírodovědná introgenní varianta vykládá rozdíly v chování a prožívání z kombinací čtyř živlů (oheň, země, voda, vzduch), které v těle mají svou analogii v krvi, žluči, černé žluči a hlenu a jejich smísení je podmínkou tělesné, duševní i sociální pohody, kdežto jednostranná převaha kterékoliv tělové látky je základem temperamentové disharmonie, aby se postupně stala východiskem ke kategoriálnímu učení o čtyřech typech temperamentu.

Eticko-sociální extragenní varianta se v Teofrastově díle *Povahopisy* (patrně zlomku obsáhlejší práce) jeví jako méně propracovaná než teorie temperamentů, omezuje se na syndromologický popis fenomenální stránky osobnosti. Dochovaná galérie charakterů výstižně portrétuje vždy nějakou dominantu, jako je bázlivec, pochlebník, tlachal, lakomec atd.

Předpoklad, že podstata je nesměnná a jevová stránka je souhrnem dočasných a přechodných vlastností, kvalifikuje tento první konceptuální systém jako spekulativní, deduktivní, filozofický, nevyvojový. Není divu, že na staletí zabrzdil rozvoj skutečného využitelného poznávání osobnosti. Jeho schematické zobrazení:

Substance ● —————> ○ Akcidence

Překonáním tohoto názoru je představa, že osobnost se skládá z *elementů, jejichž kombinací vznikají vlastnosti*. Elementy už nejsou chápány jako kvalitativní kategorie — živly, či tekutiny či typy — ale jako kvantifikované vnitřní dispozice, na nichž závisí prožívání a chování. Prehistorií tohoto názoru je učení o silách a mohutnostech duše, které se začalo v psychologii prosazovat od 18. století, avšak teprve ke konci 19. století získalo operacionální podobu, když se objevily první dotazníky a jiné testové nástroje zkoumání vlastností a schopností osobnosti.

Schematicky můžeme tuto druhou konceptuální soustavu zobrazit takto:

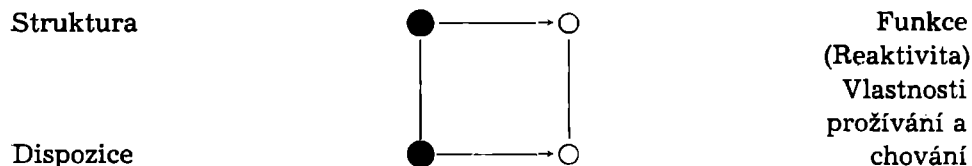
Dispozice ● —————> ○ Vlastnosti
prožívání a
chování

Třetí konceptuální model překonává předchozí dva, jejichž omezení je dáno především nedialektičností a státičností postulovaných dispozic, spekulativností předpokladu o tom, které dispozice jsou pro determinaci chování a prožívání podstatné, a nepřihlížením ke vztahům mezi dispozicemi. Jestliže v druhém modelu je za poznání osobnosti pokládáno zjištění, „z kterých elementů se skládá“, pro třetí konceptuální soustavu je příznačné, že se zaměřuje na *hledání vztahů mezi elementy* a že *elementy chápe* ne jako prvotní součásti, ale jako *jednotky*, které samy o sobě jsou už určitými celky a které mají své vnitřní složení. Vznik této konceptuální soustavy byl inspirován zrodem systémové metodologie ve dvacátých

letech, ale první kroky k její plné reflexi v psychologii učinilo jen málo badatelů. Snad nejvíce se k formulaci této soustavy přiblížil L. S. Vygotskij.

Vlastnosti prožívání a chování podle tohoto modelu vyplývají tedy ne z jednotlivých elementů — dispozic, ale z jejich struktury, ze vztahů mezi jednotkami osobnosti. Předmětem zkoumání je tedy struktura jednotek osobnosti, která determinuje její projevy. Vystihnout mechanismy fungování osobnosti je důležitější než poznat trvalé charakteristiky, které jsou jejich základem.

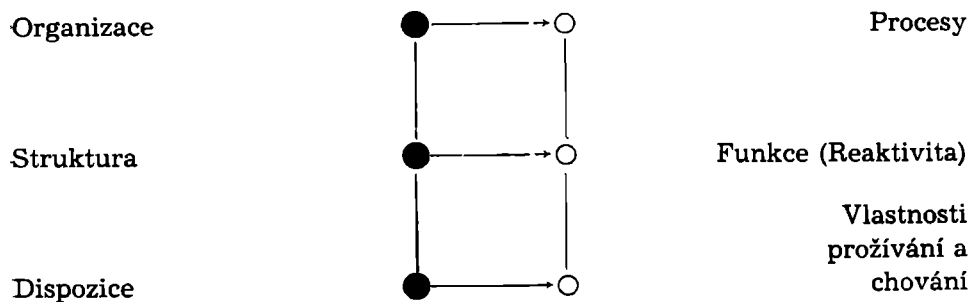
Schematicky lze tuto konceptuální soustavu zobrazit takto:

Čtvrtá konceptuální soustava není dosud v psychologii osobnosti přijímána obecně. Nedosáhla ještě ani úplné metodologické sebereflexe. Je pro ni specifické, že se na osobnost dívá jako na organizaci činností a sociálních styků, směřujících k zachování a rozvíjení osobnosti ve společenských vztazích. Na jednotky osobnosti se dívá jako na články v systému řízení jednání osobnosti a výstavby jejího vnitřního světa v rozpětí celé životní dráhy. Všimá si tedy pohybu celého systému osobnosti v čase a v životním prostředí, při čemž na čas a prostor života osobnosti se také dívá jako na systém. Jednotlivé dílčí systémy strukturující osobnost vytvářejí různé typy organizace (souhry a napětí, uspořádanosti a chaosu), což rozhoduje o míře zralosti a vyspělosti osobnosti. Poznat osobnost tedy znamená odhalit *dynamickou organizaci struktur v celém rozpětí životní dráhy konkrétního jedince*.

Jednotlivé principy a předpoklady této konceptuální soustavy se uplatňují zejména v dílech marxistických psychologů (U nás J. Koščo, 1978, T. Pardel, 1982; v SSSR L. I. Ancyferová, 1978; v NDR M. Vorweg, 1978 a další).

Tuto konceptuální soustavu schematicky zobrazuje takto:

Důraz na dialektiku celku a částí, nitra a vnějšku, poznávajícího a poznávaného, statiky a dynamiky, formy a obsahu, minulosti, přítomnosti a budoucnosti činí čtvrtou konceptuální soustavu tak složitou a tak obtížně zachytitelnou dosavadními pojmy, že její poznávací hodnotu můžeme jen tušit. Proto také přehledy proměnných, které ve výzkumech osobnosti a jejího vývoje považujeme za důležité, představují jen uzlové body a zjednodušení, za nímž musíme vidět rozvětvenou síť výzkumů. S tímto předznamenáním je třeba číst následující řádky.

TYPY PROMĚNNÝCH VE VÝZKUMECH OSOBNOSTI A JEJÍHO VÝVOJE

V metodologickém jazyce se označuje termínem „proměnná“ vše, co lze rozlišit na předmětu zkoumání jako jeho jednotky. Jestliže zkoumat osobnost znamená studovat i vnější činitele jejího utváření a podmínky situací, v nichž osobnost jedná, pak i tyto vněšobnostní jevy se stávají proměnnými stejně jako charakteristiky a procesy v organismu, s nímž osobnost vytváří živého konkrétního jedince. Je třeba si stále připomínat, že v proměnných se na jedné straně vyjadřují pojmy, jimiž si osobnost konceptualizujeme a na druhé straně jimi označujeme jednotlivé charakteristiky osobnosti a jejich vývojových i životních podmínek. Proměnné jsou tak obrazně řečeno mosty nebo pomocným lešením mezi reálnou živou osobností a věděním o osobnosti. Naše věděním o osobnosti je vždycky dvoustupňové, zahrnuje to, co bezprostředně zjišťujeme jako výsledky metod a to, co jsme z bezprostředních zjištění vyvodili. Řečeno jinak, věděním zahrnuje pojmy popisné (fakta a data) a pojmy vysvětlující (poznatky). Vysvětlující pojmy vystupují v systematické věděním jako definice a klasifikace, a stávají se součástími tvrzení, v nichž se věda snaží invariantně vyjádřit zákonitosti, principy a postuláty. Součástími systému věděním jsou však i údaje o metodách a východiscích, údaje o hypotézách a problémech.

Jestliže v dalším výkladu navrhne systematiku proměnných, půjde tedy jen o část systému věděním o osobnosti a o jeden z více možných aspektů třídění proměnných (mimo zorný úhel našeho uvažování je kvantifikace proměnných a jejich formálně metodologické rozlišení; jen okrajově se dotkne metodového rozlišení proměnných). Pro formalizaci našeho obsahového třídění proměnných zavedeme jednoduchou písmenovou symbolizaci.

Stále častěji se ve studiích o osobnosti objevují údaje o výsledcích činnosti osobnosti, o stopách, které člověk svým jednáním (a někdy už jen tím, že je) vyvolává v druhých lidech. Ať už jsou to výsledky pozitivní z hlediska nějakých vnějších hodnotících kritérií (kvalitní výrobek, vědecké či umělecké dílo, etický hodnotný čin) nebo negativní (přestupek, přečin, provinění, poklesek, omyl, chyba, trestný čin atd.), formálně jde o konsekvence činnosti osobnosti. Budeme je značit písmenem C (z lat. consequentio). Umělými a ve výzkumu vyvolanými konsekvencemi jsou testové výsledky, dotazníkové skóry atd. Jde o C-proměnné.

Vnější slovní projevy i jednotlivé akty výrazového a instrumentálního (expresivního a adaptivního) chování, pokud aktuálně probíhá, představuje nejčastější zdroj informací o osobnosti a zároveň základní způsob realizace bytí osobnosti. Ať už jde o chování spontánní (bez viditelného vyvolávajícího podnětu) nebo reaktivní, ať už je verbální nebo neverbální, molární nebo molekulární, jde o množinu proměnných, které označujeme písmenem R (z angl. response), což je mezinárodně ustálená zkratka pro chování v nejš. smyslu. Část *R-proměnných* existuje v podobě plánů chování různé obecnosti a hierarchické úrovně. Můžeme je též charakterizovat jako akční schémata či scénáře (scripts). Vnější část R-proměnných bývá někdy rozlišována na pohyby, úkony a výraz.

Zvnějšku nepozorovatelné procesy, stavy a obsahy, z nichž část bývá označována jako prožívání (a tvoří vedle chování druhou základní formu existence psychiky), jsou zahrnovány v kategorii „mozkové informační modely“ (V. N. Puškin, 1971), různé úrovně odrazu, struktura a dynamika vědomí, jevy vědomí. Protože jejich společným znakem je, že jsou jako jevy vnitřního světa subjektu s různou mírou jasnosti zakoušeny, prožívány, tvoří vnitřní zkušenost osobnosti, budeme je označovat písmenem E, které je zkratkou lat. experientia (angl. experience: prožívání, zkušenost). Patří k ní všechny procesy kognitivní, emotivní i rozhodovací (volní), ale i všechny subjektivní stavy dávající prožívání specifické „zabarvení“, patří sem i výsledky všech těchto procesů, pokud jsou uvědomovány jako specifické obsahy vědomí. Vjemy, myšlenky, představy, sny, zážitky, touhy, přání, chtění, city. Někdy jsou tyto *E-proměnné* charakterizovány jako obrazy, kognitivní schémata, rámce.

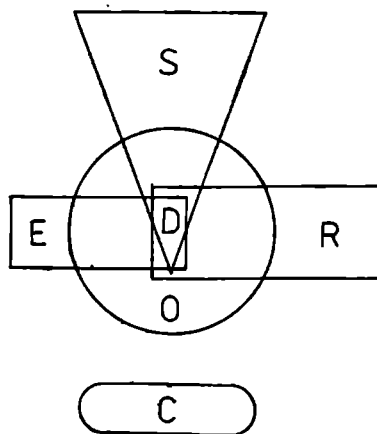
Zatímco obrazy a plány činnosti regulují, co z reality poznáváme, jak to poznáváme a hodnotíme a jak na základě toho jednáme, a mají v tomto smyslu aktuálně řídicí charakter, je pravděpodobné, že část našeho prožívání i chování je determinována dlouhodobě existujícími charakteristikami osobnosti, které tradiční psychologie označuje jako vlastnosti, rysy, potřeby, schopnosti, sklony, zájmy, postoje apod. Od konce 19. stol. se pro tyto charakteristiky ustálilo obecné pojmenování dispozice, které se rozlišují především na vrozené a získané a blíže specifikují podle oblasti či složky osobnosti na temperamentové, charakterové, zaměřenostní, výkonové. Budeme je označovat písmenem D (= dispozice) a hovořit o nich jako o *D-proměnných*. Jak jsme viděli z předchozí diskuse, moderní psychologie osobnosti je opouští jako hlavní výkladové kategorie, i když jejich existenci nepopírá.

Marxistická psychologie zastává názor, že osobnost je sociální kvalitou člověka a v tomto smyslu zvnitřňuje i vyjevuje sociální vztahy, v nichž člověk žije. Osobnost je na jedné straně krystalizací psychické činnosti (její fixací a stereotypizací, jak říká S. L. Rubiňštejn, 1957) a na druhé straně jejím regulátorem, a v tomto smyslu je produktem mozkové činnosti a funkcí mozku. Proto také osobnost je ve své existenci i projevech závislá na konstituci, zdravotním stavu, biochemii a vyšší nervové činnosti organismu, přestože je možno přijmout tezi formulovanou E. Ilenkovem (1979) podle níž „v těle individua se uskutečňuje, realizuje, naplňuje osobnost jako principiálně od těla a mozku odlišný útvar („podstata“), a to jako souhrn („struktura“) reálných, smyslově-předmětných, prostřednictvím vě-

cí uskutečňovaných vztahů daného jedince k jinému jedinci (k jiným jedincům)". Jestliže organismus je základem činností osobnosti, je i jejich indikátorem, takže jsme oprávněni ve výzkumech osobnosti hledat i charakteristiky organismu, které budeme označovat písmenem O a ve výzkumných plánech je budeme formalizovat jako *O-proměnné*.

Osobnost je vždycky činná v čase a prostoru, ve svém utváření a podmínkách existence je závislá na situacích a pobídkách, podnětové hodnotě věcí, lidí i kulturních idejí. Ve vyjádření topologické psychologie je patrně „výzvoval“ hodnota jednotlivých objektů prostředí přeceněna, ale je nesporné, že v závislosti na zkušenosti jedince každý objekt, každá osoba, každá idea, s níž se jedinec setkává, získává pozitivní či negativní či neutrální podnětovou valenci a stává se tak pro jedince „přitažlivou“ či „odpuzející“ nebo „lhostejnou“. Každý nový podnět pak vyvolává přinejmenším orientační či pátrací reakci, v některých případech úzkost. Proto má smysl do přehledu daností, které psycholog osobnosti zkoumá, zahrnout i činitele vývoje a situace, které stručně můžeme označit písmenem S symbolizujícím stimulaci a ve výzkumných plánech s nimi pracovat jako s *S-proměnnými*.

Náš přehled proměnných výzkumů osobnosti byl inspirován podnětným modelem proměnných výzkumných projektů navrženým D. Kováčem (1975), ale je jeho rozšířením a přepracováním. Můžeme jej nazývat *model CREDO'S*, což je akronym, který zároveň vyjadřuje postoj víry v člověka.

Statistickým zobrazením tohoto modelu (viz obrázek) sice nevystihujeme jeho vývojovou dynamiku, ale zato vyjadřujeme interakci všech proměnných.

Protože ve výzkumu jsou formální metodologická paradigmatata vyjadřovaná jako interakce tří kategorií proměnných, a to nezávislých, závislých a vnějších (či intervenujících), uvedeme ještě další zjednodušenou kategorizaci proměnných.

Závislé proměnné vystupují nejčastěji jako proměnné reago-
vání (R-proměnné), které můžeme podrobněji třídít na:

- *pozorovatelné chování* (molární či molekulární)
- *řečové projevy* — výpovědi o prožitcích a vnitřním světě osobnosti
- *fyziologické reakce*, v nichž se manifestují charakteristiky organismu, např. tepová frekvence, změny dechové křivky aj.
- *testové chování*, které zahrnuje všechny reakce v testové situaci, nejen tedy výsledky testování, ale i hraní rolí a jiné reakce na situace zkonstruované proto, aby vyvolaly individuální měřitelné (registrovatelné) rozdíly v chování jako východisko k usuzování na charakteristiky psychiky a osobnosti.

Jako vnější proměnné vystupují v psychologických výzkumech charakteristiky organismu či prostředí, které nás nezajímají jako přímý předmět výzkumu, ale které potřebujeme znát, abychom dovedli odhadnout či vyloučit jejich vliv na zkoumané vztahy.

Ve výzkumech osobnosti budeme raději hovořit o mediačních proměnných (*M-proměnné*), které jsou sice vysuzovány badatelem z chování, výpovědi fyziologických a testových reakcí (tedy z R-proměnných), ale o jejichž realnosti marxistický psycholog nepochybuje (na rozdíl od pozitivistických psychologů, kteří je považují za hypotetické konstrukty). Jejich poznání je vlastním cílem výzkumů osobnosti jakožto „souhrnu vnitřních podmínek, jimiž se lomí vnější vlivy“ (S. L. Rubinstein, c. d.) a které se projevují v chování a prožívání.

Můžeme je třídít na:

- *strukturní proměnné*, tj. charakteristické znaky osobnosti jako je např. inteligence, kognitivní styly, temperament, ale i fyziologické a morfologické charakteristiky organismu (tedy D- a O-proměnné v naší terminologii)
- *obsahové proměnné*, tj. situačně determinované nebo uchované a přepracované informace (vjemy, vzpomínky, myšlenky, zážitky, např. obsah situací budících pocit bezmoci),
- *motivační proměnné*, tedy aktivizující, zaměřující a udržující procesy, určující, proč jedinec se tak či onak rozhoduje a zachází s informacemi určitým způsobem (motivy jako jsou pudy, potřeby, zájmy, hodnoty).

Podnětové proměnné (*S-proměnné*) zahrnují vše, co od početi jedince na něj působilo i aktuálně působí a co formuje osobnost (geny, mutační faktory, biochemické a fyzikální vlivy, konstantní i variabilní vlivy fyzikálního a sociálního prostředí, výchovu). Tyto podnětové proměnné představují nezávislé proměnné výzkumu a zčásti spolu s *věkem* v některých osobnostně psychologických výzkumech i vnější proměnné.

Položíme-li důraz na metodovou stránku výzkumů osobnosti ve vztahu k R-proměnným, můžeme vztahy mezi používanými metodami a jednotlivými třídami R-proměnných znázornit v následující tabulce:

R-proměnné				
	L-data metody sebe- posuzování	Q-data rozhovory, dotazníky psychosémant. metody	T-data Standardní testy výkonové, projektivní aj.	O-data Objektivní přístrojové techniky
Pozorovatelné chování	x	x	x	x
Verbální chování		x	x	
Fyziologické reakce				x
Testové chování			x	x

Protože ve výzkumu postupujeme od dat a faktů k poznatkům, což gnozeologicky představuje pohyb z roviny empirické do roviny racionální, a protože máme co činit na obou rovinách s metodami, jevy, koncepcemi a představami i praktickou využitelností vědění, pokusíme se nastínit všechny tyto „předměty“ v kategoriální síti.

	Metodologie	Fenomenologie	Teorie	Praxeologie
teorie	metody zpracování dat a faktů, tj. vytváření poznatků: popis, kategorizace, kvantifikace, statistická analýza zobechování vztahová analýza, zdůvodnění zdůvodňování kauzální a dialektická analýza nozologie	konceptuální modely metafory, klasifikace jevů syndromologie typy, popisy dynamiky vývoje, posloupnosti změn faktuální zákony	teoretické konstrukce objasňující hypotézy konceptuální aparát východiska a postuláty principy, zákony, kategorie	konceptuální direktivy návodů, pokyny, pravidla, opatření, postupy, zásady; formy, metody a prostředky působení; predikce
empirie	metodiky, techniky a procedury sbírání dat a faktorů	faktický materiál: příklady, symptomatologie	instrumentální aparát aparát, operační pojmy	zkušenost o účinnosti aplikace postupů a působení; praktické ovlivňování

PRINCIPY UVAŽOVÁNÍ O OSOBNOSTI

V dalším textu se pokusíme zformulovat několik předmětných východisek konceptualizace osobnosti, aniž bychom si činili nárok na vyčerpávající či uzavřený a závazný přehled.

1. Každý člověk je v něčem stejný jako ostatní, v něčem podobný ostatním a v něčem jiný než ostatní. Toto — dnes už okřídlené rčení — je často opomíjeno.

2. Princip individualnosti: Každá osobnost je jedinečná a neopakovatelná, což by ovšem nemělo bránit v hledání modelů, typů či struktur — skupin jedinců, kteří se utvářejí a projevují podle stejných zákonitostí. Tuto zákonitost je možno vyjádřit jako konkretizaci předpokladu, že osobnost je jednotou v mnohosti charakteristik různých úrovní — biologické, psychologické a sociální.

3. Princip nerovnoměrné reprezentace charakteristik osobnosti: Každá charakteristika osobnosti může být u různých lidí různě silně zastoupena v různých systémech osobnosti: např. v rovině aferentní a projevové (eferentní) nebo centrální. V rovině obecné, emoční či sociální. Ve vztahu ke světu věcí, lidí a idejí. Např. člověk může být percepčně rigidní, ale výkonově flexibilní. Plachý vůči lidem, ale smělý vůči idejím apod.

4. Princip hierarchie a koordinace. Složky osobnosti jsou uspořádány hierarchicky (subordinačně, vrstvě) i horizontálně (souřadně, koordinálně). V důsledku toho mezi nimi mohou být vztahy centrálně-periferní, doplňování, podpory, kompenzace, konfliktu, potlačování, kompatibility, rezonance, opozice apod.

5. Interfunkční princip. Různé jednotky osobnosti na sebe navzájem působí, ovlivňují se. Čím více je určitá charakteristika vyhraněná, tím silněji na sebe váže určité jiné charakteristiky (např. sangvinici jsou častěji orientovaní na úspěch, častěji jehkomyslní apod.).

6. Princip ekvifinality či vícenásobné podmíněnosti. Vývoj osobnosti může vést mnoha různými cestami k týmž výsledkům. Tento princip můžeme vyjádřit i jako princip specifičnosti: Táž charakteristika u různých lidí nebo v různých podmínkách u téhož člověka může být různě závažná, nebo může hrát různou roli a vést k různým účinkům. Vztah mezi determinantou (regulačním procesem) a projevem je víceznačný. Proto také jevově podobné u různých jedinců může vyplývat z různé konstelace vnitřních podmínek. Jako princip polysémie se tento princip dlouho uplatňoval retardačně ve vývoji psychologie osobnosti. Pojmenování nějaké charakteristiky se někdy týká dispozice, někdy projevu, někdy dispozice, někdy motivu (např. agrese, úzkost aj. může být pojímána ve všech těchto významech).

7. Princip vývojovosti, historičnosti. Osobnost je ve své podstatě historická, rovněž v rámci ontogeneze se vyvíjí celý život, i když na rozdíl od somatického vývoje, může ustrnout i v rámci široké normy na nižší úrovni.

8. Princip kruhové závislosti. V činnosti člověka se jednotky osobnosti nejen projevují, ale i utvářejí, nejen řídí, ale na základě zpětné vazby se i mění.

9. Princip vedlejších výsledků. Mnoho obsahových i formálních charakteristik osobnosti vzniká ne jako výsledek záměrného ovlivňování osobnosti, ale jako vedlejší výsledek. Proto také každá charakteristika osobnosti vypovídá jednak sama o sobě, jednak odkazuje ještě na další souvislosti. (Např. sociální neobratnost vzniká proti záměru výchovy, která chce formovat např. jedince „poslušného“, a vypovídá jednak o tom, v čem jedinec selhává a jednak o tom, co chybělo nebo bylo přehnaného v jeho socializaci a výchově.)

10. Princip jevu a podstaty. Zkoumání osobnosti je vhodné začít od projevů, tj. chování a prožívání a jejich výsledků. Osobnost je v tomto smyslu systémem determinujícím a regulujícím své projevy.

11. Analyzovat osobnost znamená propracovat aparát instrumentálních, operačních pojmů, k nimž patří: forma — obsah, statika — dynamika, minulost — přítomnost — budoucnost, struktura — funkce, proces — stav — vlastnost, řídicí mechanismus — dispozice, determinace — regulace atd.

12. Analyzovat osobnost znamená objevovat funkce osobnosti jako celku v životě individua. Z hlediska osobního jde o funkci homeostatickou, z hlediska společenského spíše o heterostázu, polarita sebezachování a seberozvoje, polarita individuálního a kolektivního, harmonie a konfliktu — to vše jsou aspekty existence osobnosti, které jsou dosud málo zkoumány.

Autor charakterizuje současný stav psychologie osobnosti a ukazuje cesty, které k němu vedly. Podrobně se v této souvislosti zabývá koncepcí personalizace A. V. Petrovského, dvěma liniemi rozvoje psychologie osobnosti podle T. Tomaszewského a aplikací idejí vývoje konceptuálního aparátu vědy (podle V. I. Kuzněcova) na popis etap vývoje psychologie osobnosti. V závěrečných kapitolách studie nastiňuje přehled proměnných osobnosti, jimiž se zkoumání osobnosti zabývá a podává přehled základních principů přístupu k osobnosti. Studie má metodologický charakter.

POUŽITÁ LITERATURA

- Ancyferova, L. I. (red.): Princip razvitija v psihologii. Moskva 1978
 Il'enkov, E.: Čtože takoe ličnost? In: S čevo načinajetsja ličnost. Moskva 1979
 Jaroševskij, M. G.: Psychológia v XX. storočí. Bratislava 1975 (orig. 1974)
 Koščo, J.: Biodromalnaja psihologija. In: Psychologica, FF UK, Bratislava 1978, č. 14
 Kováč, D.: K integrácii v psihológii. Bratislava 1975
 Kuhn, T. S.: Štruktúra vedeckých revolúcií. Bratislava 1981 (orig. 1970)
 Kuzněcov, V. I.: Vývojové tendence v chemii. In.: Kuzněcov, V. I. a kol., Dialektika vývojové chemie. Praha 1979 (orig. 1976)
 Lomov, B. F.: Metodologičeskije i teoretičeskije problemy psihologii. Moskva 1984
 Pardel, T.: Psychológia. Bratislava 1982
 Pervin, V. A.: Personality. New York 1984
 Pervin, L. A.: Personality. Am. Rew. Psychol. 1985, 36 : 83—114
 Petrovskij, A. V.: Ličnost. Dějatelnost. Kollektiv. Moskva 1982

- Petrovskij, A. V.: Voprosy istorii i teorii psichologii. Moskva 1984
 Petrovskij, A. V.: Přednáška o vývoji osobnosti na 2. mezinárodní poradě psychologů
 soc. zemí v Moskvě, prosinec 1985
 Rubinštejn, S. L.: Bytí a vědomí. Praha 1961 (orig. 1957)
 Puškin, V. N.: Psychologie a kybernetika. Praha 1975 (orig. 1971)
 Ščedrovickij, P. G.: Obščije problemy psichologii ličnosti. In: Psichologija ličnosti,
 Moskva 1982
 Šmelev, A. G.: Vvėdėnije v eksperimentalnuju psichosematiku. Moskva 1983
 Tomaszewski, I.: Kierunki wspolczesnej psichologii. Varšava 1968
 Tomaszewski, T.: Głowne idee wspolczesnej psichologii. Varšava 1984
 Vorweg, M.: Zur Psychologischen Personlichkeitsforschung. Berlin 1978

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ИСХОДНЫЕ ТОЧКИ ИССЛЕДОВАНИЙ ЛИЧНОСТИ

Автор характеризует современное состояние психологии личности и открывает его источники. Он детально в этой связи занимается концепцией персонализации А. В. Петровского, двумя течениями развития психологии личности по Т. Томашевскому и применением идей развития концептуального аппарата науки В. И. Кузнецова для описания этапов развития психологии личности. В заключительных главах статья намечает обзор переменных личности, касающихся ее изучения, и дает обзор основных принципов подхода к личности. Статья имеет методологический характер.

METHODOLOGICAL SOURCES OF PERSONALITY RESEARCH

In this paper there is described contemporary status of personality psychology and there is shown the background of this status. In detail there is given the A. V. Petrovski's personalisation conception of, then two lines of personality psychology analysed by T. Tomaszewski. There is also utilised the conceptual apparatus of science suggested by V. I. Kuznetsov to the description of the four stades of the development of personality psychology. At the final chapters the paper outlines the review of variables used in personality studying and there is given the review of basic principles of the approach to personality. The paper is methodological in its character.